

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No.71, 2026

Received: 07/02/2026 Accepted: 14/06/2026

Realism and Un-realism in the Iranian Diplomacy during the Qajar Era (The Iranian Delegation's Agency at the Paris Peace Conference, 1919)

Mehdi Aghdasi

PhD Student in History of the Republic of Türkiye, Istanbul University, Istanbul, Türkiye
mehdiaghdsi@yahoo.com

Reza Bigdelou *

Associate Professor of History, Research Institute of Police Sciences and Social Studies, Tehran, Iran
bigdelor@gmail.com

Abstract

Iranian diplomacy from the rise of the modern era to the present day has been damaged by unrealism and unrealistic thinking due to several factors, including a lack of proper understanding of global politics, the shadow of history, and idealism and ideologicalism. Realism implies proportionality between goals and strategies, resources and capabilities, and acting based on them in foreign diplomacy, whereas unrealism implies the separation and lack of proportionality between goals and strategies in diplomacy. The Paris Peace Conference serves as an example of the confrontation and conflict between realism and unrealism in policymaking and decision-making in Iranian diplomacy. After the First World War, Iran, suffering from numerous defeats, occupations, and economic and social problems, had its eyes set on the postwar world and the emergence of international organizations supporting nations. Therefore, despite not being invited to the conference, the Iranian government formed the Aspirations Committee and sent a delegation to the Paris Peace Conference to turn it into a field of diplomatic activism. Using historical analysis, this article examines how the Iranian delegation's activism at the Peace Conference can be analyzed from the perspective of realism and unrealism and how its achievements can be evaluated from this perspective. The research findings indicate that, contrary to the claims of many researchers, the Iranian delegation's presence at the conference was not without achievements. Attending the conference paved the way for Iran to join the League of Nations, and the country's national sovereignty and independence were recognized by international institutions and countries around the world. However, there was unrealistic optimism regarding the conference and emerging powers, while territorial restitution and border changes stemmed from Iranian idealism.

Keywords: Realism, Un-realism, Iranian Diplomacy, Qajar, Paris Peace Conference.

Introduction

The history of Iranian foreign policy in the modern era has frequently been characterized by tensions between

* Corresponding author

national aspirations and practical capabilities. During the late Qajar period, this tension became particularly visible as Iranian policymakers attempted to respond to growing foreign intervention, economic dependency, political instability, and territorial fragmentation. The conclusion of the First World War appeared to offer new opportunities for weaker states to assert their rights within an evolving international order founded on principles of self-determination, collective security, and international cooperation.

The Paris Peace Conference emerged as the central arena in which the future political structure of the postwar world would be determined. Inspired by President Woodrow Wilson's Fourteen Points and encouraged by the collapse of imperial powers such as Russia and the Ottoman Empire, Iranian leaders believed that historical injustices imposed upon their country could be corrected through international diplomacy. Consequently, Iran organized a diplomatic delegation to represent its interests in Paris.

This research seeks to analyze the activities of the Iranian delegation through the lens of realism and unrealism. It investigates the extent to which Iranian objectives corresponded with national capabilities and international realities while also assessing the actual achievements and limitations of the delegation's mission.

Materials and Methods

This study employs a historical-analytical research methodology. Primary and secondary historical sources were examined to reconstruct the political context surrounding Iran's participation in the Paris Peace Conference. The analysis focuses on diplomatic correspondence, memoirs of delegation members, governmental records, conference documents, contemporary newspapers, and scholarly studies concerning Iranian foreign policy.

The conceptual framework is based on the distinction between realism and unrealism in diplomatic practice. Realism is defined as the alignment between goals, resources, strategies, and external conditions. Unrealism, by contrast, refers to the pursuit of objectives that are incompatible with available means or with prevailing international realities. Through this framework, the study evaluates both the ambitions and achievements of the Iranian delegation.

Research Findings

The findings indicate that Iranian diplomacy at the Paris Peace Conference was shaped by several interconnected factors.

First, Iranian policymakers displayed an incomplete understanding of the international balance of power. Many believed that the principles of self-determination and international justice would override the strategic interests of major powers. This assumption encouraged ambitious territorial claims that sought the restoration of territories historically associated with Iran.

Second, excessive optimism existed regarding emerging international actors. Many Iranian elites viewed the United States as a defender of small nations and expected substantial support from President Wilson. Similarly, some believed that Soviet Russia's anti-imperialist rhetoric would translate into practical assistance for Iranian interests. These expectations ultimately proved unrealistic.

Third, Iranian nationalism played a significant role in shaping diplomatic demands. Historical memories of territorial losses to Russia and the Ottoman Empire encouraged proposals for border revisions and territorial restitution. While these claims possessed historical foundations, they lacked practical feasibility within the geopolitical environment of 1919.

Fourth, severe domestic weaknesses limited Iran's bargaining power. Political instability, financial insolvency, administrative inefficiency, military weakness, and dependence on foreign assistance significantly constrained the country's diplomatic effectiveness.

Nevertheless, the delegation achieved several important successes. It enhanced international awareness of Iran's political status, promoted recognition of Iranian sovereignty, facilitated future membership in the League of Nations, and generated international discussion regarding foreign intervention in Iranian affairs.

Discussion of Results and Conclusions

The evidence demonstrates that the Iranian delegation's activities reflected a combination of realistic and

unrealistic diplomatic approaches. On one hand, demands concerning sovereignty, independence, and international recognition corresponded to legitimate national interests and represented realistic objectives. On the other hand, expectations regarding territorial restoration, reparations, and support from major powers often exceeded what the international environment could accommodate.

The delegation's failure to secure participation in formal decision-making processes and its inability to achieve territorial revisions illustrate the limitations of idealistic diplomacy when unsupported by adequate political, military, and economic power. At the same time, the mission's contribution to the international recognition of Iran should not be underestimated.

This study, therefore, rejects interpretations that portray the Paris mission solely as a failure. Instead, it argues that the delegation produced meaningful diplomatic outcomes despite its inability to achieve its most ambitious objectives. The Iranian experience in Paris illustrates the enduring importance of balancing national aspirations with realistic assessments of power, capability, and international circumstances. Ultimately, this case highlights a recurring challenge in Iranian foreign policy: the need to reconcile historical memory, nationalist aspirations, and idealistic expectations with the practical constraints imposed by domestic weaknesses and international power politics. The lessons of the Paris Peace Conference remain relevant for understanding the dynamics of Iranian diplomacy in both historical and contemporary contexts.

واقع‌گرایی و ناواقع‌گرایی در عرصه دیپلماسی ایرانی عصر قاجار (مورد مطالعه: کنشگری هیئت ایرانی در کنفرانس صلح پاریس ۱۲۹۸ش/۱۳۳۷ق)

مهدی اقدسی، دانشجوی دکتری گروه آموزشی تاریخ، تاریخ جمهوری ترکیه، دانشگاه استانبول، استانبول، ترکیه

mehdiaghdsi@yahoo.com

رضا بیگدلو* ، دانشیار تاریخ، گروه پژوهشی اجتماعی، پژوهشگاه علوم انتظامی و مطالعات اجتماعی، تهران، ایران

bigdelor@gmail.com

چکیده

دیپلماسی ایرانی از دوران جدید تا به امروز به دلیل عوامل چندی، مانند نداشتن درک درست از سیاست جهانی، سایه سنگین تاریخ و البته آرمان‌گرایی و ایدئولوژی‌گرایی دچار آسیب ناواقع‌گرایی و ناواقع‌اندیشی بوده است. واقع‌گرایی در سیاست خارجی، بر ضرورت تناسب میان اهداف و راهبردها، انطباق منابع با توانایی‌ها و کنشگری مبتنی بر این مؤلفه‌ها دلالت دارد و در مقابل، ناواقع‌گرایی بر اختلاف و نداشتن تناسب بین اهداف و راهبردها در دیپلماسی دلالت دارد. کنفرانس صلح پاریس نمونه و مصداقی از تقابل و تعارض بین واقع‌گرایی و آرمان‌گرایی در سیاست‌گذاری و تصمیم‌سازی در عرصه دیپلماسی ایرانی بوده است. ایران پس از جنگ اول جهانی با انبوهی از شکست‌ها و اشغالگری‌ها و مشکلات متعدد اقتصادی و اجتماعی چشم به دنیای فردای پس از جنگ و برآمدن نهادهای بین‌المللی حامی ملت‌ها دوخته بود؛ از این رو، هیئتی را به کنفرانس صلح پاریس اعزام کرد تا این کنفرانس را به میدان کنشگری دیپلماتیک خود مبدل سازد. این مقاله با روش تحلیل تاریخی بر آن است این پرسش را به بوته تحلیل قرار دهد که کنشگری هیئت ایرانی در کنفرانس صلح از دیدگاه واقع‌گرایی و ناواقع‌گرایی چگونه تحلیل می‌شود؟ و دستاوردهای آن را از این چشم‌انداز چگونه می‌توان ارزیابی کرد؟ دستاوردهای پژوهش بیان‌کننده آن است که حضور هیئت ایرانی در کنفرانس برخلاف ادعای بسیاری از پژوهندگان بدون دستاورد نبوده است. حضور در کنفرانس زمینه ورود ایران به جامعه جهانی را فراهم ساخت. حاکمیت ملی و استقلال کشور را به نهادهای بین‌المللی و کشورهای بزرگ جهان قبولاند. هرچند در زمینه امید به کنفرانس و قدرت‌های نوظهور خوش‌بینی غیرواقعی وجود داشته و استرداد سرزمینی و تغییرات مرزی از آرمان‌گرایی ایرانیان منشأ می‌گرفت.

واژه‌های کلیدی: واقع‌گرایی، ناواقع‌گرایی، دیپلماسی ایرانی، قاجار، کنفرانس صلح پاریس.

۱. مقدمه

از دشواری‌های سیاست خارجی ایران آرمان‌گرایی و ناهماهنگی و ناترازی بین توان و امکانات و آرمان‌ها و ابزارهای رسیدن به اهداف و آرمان‌ها بوده است. از این دیدگاه، ناواقع‌گرایی و ناواقع‌اندیشی از آسیب‌ها و موانع تحقق اهداف سیاست خارجی ایران به شمار آمده است. ناواقع‌گرایی بر اختلاف اساسی بین اهداف و توانایی‌ها در روابط ایران با کشورهای دیگر دلالت دارد. تعیین اهدافی فراتر از ظرفیت‌های ملی کشور در سیاست خارجی، دیگر منحصر به سیاستمداران سستی نیست؛ بلکه شامل نخبگان سیاسی دوران معاصر هم شده است (نک: رمضان، ۱۴۰۰).

دهه‌های نخستین قرن بیستم دوره گذار از «قرن بلند نوزدهم» و ورود به جهان نوین معاصر در تاریخ جهان است. ایران، سده بیستم را درحالی آغاز کرد که خسته از شکست‌های سنگین و نظام ناکارآمد سستی و تحقیر و فقر، به دنبال ایجاد هویت سیاسی و اجتماعی نوین بود. وقوع انقلاب مشروطه بارقه‌های امید را برای برانداختن ساخت کهنه ایجاد کرد؛ اما ضرباتی که در بیست سال نخست قرن از استبداد داخلی و استعمار قدرت‌های خارجی، چه در کودتای محمدعلی شاهی و چه در تقسیم شدن پیکره خویش مابین روس و انگلیس در قراردادهای ۱۹۰۷ و ۱۹۱۵ دریافت کرد، توان ایجاد تحول و دستیابی به آرمان‌های ملی را از بین برد. با پایان جنگ جهانی اول، فروپاشی امپراتوری‌های بزرگ (روسیه، عثمانی و آلمان)، وقوع انقلاب اکتبر، صدور بیانیه حقوق بشری ویلسون و افول قدرت‌های سستی مانند بریتانیا، جهان در آستانه تحولی بنیادین قرار گرفت. در این فضای نوین به نظر می‌رسید که صورت‌بندی‌های سیاسی و نظامی جدیدی در حال شکل‌گیری است که

فرصت را برای طرح مفاهیمی چون حق حاکمیت ملی، احترام به استقلال کشورها و تأسیس مجامع بین‌المللی فراهم می‌آورد. با این زمینه و اندیشه، کنفرانس صلح پاریس در سال ۱۹۱۹ تشکیل و پاریس به پایتخت جهان تبدیل شد. در این کنفرانس، دولتمردان کشورهای بزرگ و کوچک جهان هرروز درباره شکل دادن به ساخت‌های سیاسی و ترسیم مرزهای جدید به جای نظام کهن و مرزهای موجود، شور و مشاجره می‌کردند. کنفرانس صلح پاریس براساس اصول چهارده‌گانه ویلسون، از جمله تأکید بر برخورداری ملت‌ها از حق تعیین سرنوشت، ترسیم مرزهای کشورها براساس ترکیب قومی و ملی، ایجاد جامعه ملل و برقراری معاهدات شفاف به جای توافقات پنهانی، امیدی را در دل دولت‌های کوچک و ضعیف برای احقاق حقوق خود ایجاد کرد. در ایران نیز کنفرانس صلح پاریس فرصتی بی‌بدیل برای تعیین سرنوشت ایران و جهان در نظرگاه سیاستمداران و نخبگان ایرانی جلوه می‌نمود. دولت ایران فرصت را مغتنم شمرده، بی‌درنگ در وزارت خارجه کمیسیونی برای پیگیری حقوق و خواسته‌های ایران تشکیل داد و اقدام به اعزام هیئتی با ریاست وزیر خارجه به کنفرانس صلح پاریس کرد. اینکه تشکیل این کمیسیون و اعزام هیئت برای طرح حقوق و مطالبات ملی تا چه اندازه با واقعیت‌های کشوری و جهانی همخوانی داشت یا متأثر از آرمان‌های ایرانیان بود، مسئله این نوشتار است. بر این مبنا پرسش پژوهش حاضر با استفاده از روش تحقیق تاریخی چنین تدوین می‌شود که کنشگری هیئت ایرانی در کنفرانس صلح از منظر واقع‌گرایی و ناواقع‌گرایی چگونه تحلیل می‌شود و دستاوردهای آن را از این منظر چگونه می‌توان ارزیابی کرد؟

پیشینه پژوهش

از نگاه تاریخ‌نگاران ایرانی و به‌ویژه تاریخ‌نگاری رسمی دوره پهلوی، روایت غالب درباره هیئت ایرانی و دستاوردهای آن عموماً شکست است. یکی از علل آن به نظر این است که عملکرد و حضور هیئت در کنفرانس صلح متأثر از قرارداد ۱۹۱۹ بوده و به کنشگری آن‌ها نیز از دریچه همین قرارداد نگریسته شده است. خیانت خواندن آنچه دولتمردان ایرانی در قرارداد ۱۹۱۹ انجام دادند همواره نگرشی غالب بوده و به تمام اقدامات دولت و ثوق‌الدوله نیز سرایت کرده است. بهار در کتاب *تاریخ مختصر احزاب سیاسی* اختلاف و ثوق‌الدوله با مشاوران المملک و تمایل به بستن قرارداد با انگلیس را علت ناکامی هیئت دانسته است (بهار، ۱۳۲۳، ص. ۶۹). شمیم نیز علت شکست هیئت ایرانی را به عملکرد کارگزاران سیاسی تقلیل داده و بر آن است که نداشتن شخصیت‌های سیاسی قابل، باعث شده چنین مطالبات غربی مطرح شود (شمیم، ۱۳۸۷، ص. ۵۸۰). همچنین، ذوقی، علاوه بر نقش مستقیم دولت انگلستان، کارشکنی‌های و ثوق‌الدوله را به دلیل رقابت سیاسی با مشاوران المملک، علت ناکامی بزرگ هیئت ایرانی به شمار آورده است (ذوقی، ۱۳۵۴). رمضانی نیز در اثر خود درباره سیاست خارجی، از کنفرانس صلح به اختصار یاد کرده است و مطالبات سرزمینی و مرزی هیئت ایرانی را به دلیل ملی‌گرایی تند آنان، به ناواقع‌گرایی متهم می‌کند و دیگر اینکه به دلیل تعارض با سیاست انگلستان و مخالفت آن کشور با ورود هیئت به کنفرانس، فرصتی برای شنیده شدن مطالبات ایرانیان به دست نیامد (رمضانی، ۱۴۰۰، ص. ۲۰۰). افزون بر این، هوشنگ مهدوی علت اصلی شکست هیئت را کارشکنی انگلیسی‌ها به دلیل قرارداد ۱۹۱۹ می‌داند (هوشنگ مهدوی، ۱۳۷۴، ص. ۴). کاوه بیات نیز در مقدمه

تحلیلی و مستند خود بر مجموعه اسناد هیئت اعزامی به کنفرانس، دستاورد آن را تقریباً ناچیز و در واقع شکست می‌پندارد (بیات، ۱۳۹۲، ص. ۳۹). از میان پژوهندگان خارجی، تمپرلی در کتاب *تاریخچه‌ای از کنفرانس صلح پاریس* به حضور هیئت ایرانی در کنفرانس پاریس اشاره کوتاهی کرده و دستاورد هیئت ایرانی ورود به جامعه ملل دانسته است (Temperley, 1924, p. 207)؛ اما بیات نگاهی متفاوت به هیئت ایرانی دارد و معتقد است و ثوق‌الدوله موفق شد از حضور هیئت ایرانی برای پیشبرد مذاکرات و مطالباتش در قرارداد ۱۹۱۹ بهره‌برداری کند (بیات، ۱۳۸۵، ص. ۲۷۳). این پژوهش بدون مطلق‌انگاری شکست یا ابراز موفقیت هیئت، بر آن است تا با واکاوی عوامل مؤثر بر اندیشه و کنش اعضای هیئت، دستاوردهای آن را تحلیل کرده و عملکردشان را فراتر از دوگانه کلیشه‌ای ببیند.

۲. قرارداد ۱۹۱۹ و هیئت کنفرانس صلح؛ تعارض

در منافع یا پشتیبانی در اهداف؟

در سال‌های پایانی جنگ جهانی اول، استقلال و تمامیت ارضی ایران سخت به مخاطره افتاده بود. به دنبال انقلاب مشروطه و آشوب و اغتشاش پس از آن، نه تنها انقلاب مشروطه به اهدافش نرسید، بلکه شرایط کشور رو به وخامت گذاشت. به دلیل رویارویی‌های نظامی کشورهای درگیر جنگ در خاک ایران، درگیری‌های قومی و منطقه‌ای، خشکسالی و قحطی و بروز بیماری‌های واگیر، ایران در وضعیت دشواری قرار داشت. کشیده شدن دامنه جنگ جهانی به ایران و آسیب‌ها و پیامدهای ناشی از آن باعث متلاشی شدن آخرین نشانه‌های حاکمیت ملی و بروز هرج و مرج شد (بیات، ۱۳۹۲، ص. ۸). ایرانیان از آغاز جنگ جهانی به دنبال فرصتی برای رهایی از سلطه

روس و انگلیس و نیز به دست آوردن استقلال می‌گشتند؛ از این روی برخی گروه‌ها به‌ویژه مشروطه‌خواهان و دموکرات‌ها وارد جناح‌های درگیر در جنگ جهانی شدند؛ اما شکست عثمانی و آلمان وضعیت ایران را وخیم‌تر کرد. در سال‌های پایانی جنگ، نشانه‌هایی از امید برای ایرانیان پدیدار شد. در سال ۱۹۱۷ روسیه تزاری فروپاشید و انقلاب اکتبر، دریچه‌ای برای رهایی ایرانیان از فشار سلطه‌جویانه روسیه گشود. شعارهای شوروی و لنین در جهت رفع امتیازات و ستم‌های تزارها و آزادی ملل و خلق‌های ستمدیده، گویی برای ایرانیان «طلیعه صبح امید» بود (روزنامه ایران، ۱۳۳۵). برخی از ایرانیان بی‌آنکه اطلاعی از مبانی و مفاهیم مارکسیستی داشته باشند، بدان امید بسته و لنین را «فرشته رحمت» نامیدند (قزوینی، ۱۳۱۴، ص. ۲۲۸-۲۳۸). حضور یافتن برخی از ایرانیان در کنفرانس سوسیالیست‌ها در استکهلم سوئد به سال ۱۹۱۷ براساس چنین امیدی بود تا صدای ایران را به گوش جهان، از جمله سوسیالیست‌ها که خود را مدافع عدالت و رفع ستم از ملل تحت سلطه معرفی می‌کردند، برسانند (شیبانی، ۱۳۷۸، ص. ۳۲۵). بیانیه چهارده ماده‌ای وودرو ویلسون رئیس‌جمهور ایالات متحده آمریکا (MacMillan, 2001, p. 3, 629) در ۱۸ دسامبر ۱۹۱۶/۲۲ صفر ۱۳۳۵ برای ایرانیان امیدبخش می‌نمود و برخی ایرانیان خواستار استقبال از این بیانیه صلح جهانی شدند. این بیانیه که بر تعیین سرنوشت ملت‌های کوچک تأکید داشت، برای دیپلماسی ایرانیان تبدیل به نقطه اتکایی شد. علیقلی خان نبیل‌الدوله فعالیت خود را از واشنگتن آغاز و تهران را از فضای موجود برای طرح مطالبات دولت ایران آگاه کرد (باست، ۱۳۸۵، ص. ۲۵۵).

«کمیسیون آمال» در وزارت خارجه، در چنین بستر و شرایطی ایجاد شد. کنفرانس صلح پاریس فرصتی

برای آزادی، استقلال، رفع تحمیلات گذشته و نیز زمینه‌ای برای احقاق حقوق برای ایران بود؛ اما انگلستان مانع اساسی برای ورود هیئت ایرانی بود. فعال‌ترین کشور در کنفرانس صلح و حتی در عرصه سیاسی جهان بعد از جنگ، انگلستان بود. این کشور در بین‌النهرین، مصر، شام، عربستان، هند و حتی قفقاز مشغول صورت‌بندی و تنظیم نقشه جدیدی برای جهان بود و سیاست انزوگرایی آمریکایی و ضعف فرانسه و شکست آلمان و غرق بودن شوروی در مشکلات و آشوب‌های داخلی، دست آن را در این عرصه‌ها باز گذاشته بود اهمیت راهبردی ایران در دوران جنگ جهانی، نه تنها کاهش نیافت، بلکه به‌واسطه منابع نفت، همسایگی با حاکمیت نوظهور بلشویکی روسیه و نیز نقش سنتی آن به‌عنوان «منطقه‌ی حائل» هند، به‌مراتب فزونی یافت. بدین جهت ایران در جهان جدید بعد از جنگ، در کمربند دفاعی انگلستان قرار گرفت و قرارداد ۱۹۱۹ بین سرپرستی کاکس و وثوق‌الدوله در نظر داشت ایران را به‌طور کامل در حوزه نفوذ انگلستان تثبیت کند. با این توصیف، قرارداد ۱۹۱۹ هم از منظر مضمون و هم اهداف با آرمان‌های هیئت اعزامی در تعارض کامل قرار گرفت. تعارض بین اهداف انگلستان و آرمان‌های ایرانیان به تعارض بین اهداف هیئت اعزامی با دولت ایران (وثوق‌الدوله) نیز سرایت کرد. در آغاز قرار بود مشیرالدوله ریاست هیئت ایرانی را بر عهده بگیرد و موتمن‌الملک ریاست هیئت ایرانی به آمریکا را بر عهده بگیرد تا نظر مساعد آمریکابه درخواست‌های ایران را جلب کند؛ اما مشیرالدوله از قبول ریاست هیئت، سر باز زد، سپس مسئولیت هیئت به ناصرالملک که در لندن بود پیشنهاد شد، او نیز نپذیرفت. وثوق‌الدوله خود، آماده قبول ریاست هیئت و اعزام به پاریس بود؛ اما احمدشاه موافقت نکرد و

بهانه کرد که حضور او در تهران واجب‌تر است و در نهایت مشاورالممالک، وزیر امور خارجه، به ریاست هیئت برگزیده شد. هیئت نمایندگی ایران عبارت بودند از: محمدعلی فروغی (ذکاءالملک)، میرزا حسین خان علاء (تحصیل‌کرده انگلستان و از ملی‌گرایان آتشین)، آدولف پرنی مشاور حقوقی از فرانسه، نصرالله انتظام، عبدالحسین مسعود انصاری (پسر مشاورالممالک)، همچنین، ریاست آن را وزیر خارجه، مشاورالممالک بر عهده داشت (فروغی، ۱۳۹۴، ص. ۲۱). این انتخاب از جنبه‌های مختلف محل تأمل است. کفایت و مدیریت مشاور به تأیید رسیده بود؛ ولی به دلیل عواملی چند، چندان به مصلحت نبوده است. مشاور و میرزا حسین خان از مخالفان سرسخت سیاست‌های انگلیس در ایران بودند و به دلیل عملکردشان در دوران جنگ سوءظن دولت انگلستان را برانگیخته بودند (مجد، ۱۳۹۰، ص. ۵۲۲). وثوق‌الدوله نیز با مشاور مخالف بود و باهم اختلاف نظر اساسی داشتند و دادن ریاست هیئت بیشتر با فشار شاه نهایی شد (وفایی و فیروزبخش، ۱۳۹۴، ص. ۲۶). مقامات انگلیسی و کاکس تأکید داشتند که بهترین گزینه ایران در توافق با انگلستان و قبول قرارداد است و خواستار آن بودند که وثوق‌الدوله از اقدامات خلاف قرارداد جلوگیری کند. در تلگراف وثوق‌الدوله به مشاورالممالک این نکته دیده می‌شود. او به هیئت هشدار داده و آن‌ها را به درک واقع‌گرایی درباره اوضاع داخل و خارج از کشور فرامی‌خواند. هرچند در این واقع‌گرایی منافع شخصی نیز دخیل بوده است. در تلگرافش تذکر می‌دهد که اعضای هیئت از اوضاع داخلی و عمومی مملکت غفلت نکرده و واقعیت‌ها را در نظر بگیرند. «اگر همین الان انگلیس کمک مالی که عجالتاً به دولت ایران می‌کند را قطع نماید آمریکا یا فرانسه نمی‌توانند ایراد کنند؛

ولی تأمین امنیت مملکت متزلزل، آثار تجزیه و تفریق ظاهر و حتی کارنان شهر طهران که به زحمت اداره شده، مختل می‌شود». وی شرایط بسیار سخت مالی کشور را یادآوری کرده و اینکه «اگر مساعدت انگلیس‌ها نبود، دولت حتی موفق به فرستادن هیئت به پاریس نمی‌شد. پس نباید حقایق را از نظر نباید دور کرد و نظایر توسل به آلمان و عثمانی را که موجب آن‌همه بدبختی مملکت شد به صورت دیگر تجدید کرد». وی با یادآوری قدرت انگلستان هیئت را خطاب قرار داده و می‌نویسد: «تصریف بین‌النهرین و استیلای بر قفقاز و ترکستان و داشتن قشون در ایران [پلیس جنوب] و نفوذ در قبیله‌ها و عشایر و هزار خصوصیات دیگر برای انگلیس‌ها وثیقه‌ها و وسایلی هستند که تهازل نسبت به آن‌ها خطرناک است». رئیس‌الوزرا پیامد خصومت انگلستان با هیئت و کشور را مهم دانسته و به صورت ضمنی خواستار همراهی با سیاست‌های آن شده است. وی به وزیر خارجه به صراحت می‌نویسد: «صریحاً می‌نویسم تعاقب سیاستی که بیش از این سوءظن انگلیس‌ها را جلب کند نه فقط مأموریت جنابعالی را بی‌نتیجه خواهد گذاشت بلکه خطر تجزیه و محو استقلال کلی را تسریع خواهد کرد» (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۱۹۵).

در مقابل این موضع، وزیر امور خارجه، مشاورالممالک، در نامه‌ای به هیئت وزراء، یکی از ابزار موفقیت دولت‌ها در سیاست خارجی را کیفیت اوضاع داخلی می‌داند و می‌نویسد: «بدون آن‌که دولتی در اصلاحات داخلی موفق گردد امکان ندارد منظورات آن در سیاست خارجی حاصل شود. ایران اگر می‌خواهد داخل جاده اصلاحات گردد اولین قدم اصلاحات مالیه و سپس تشکیل قشون و تأمین امنیت است تا بهانه اجنبی برای نبود امنیت و تأمین امنیت با طریق حضور نظامی از آنها گرفته شود»؛ البته تأکید

دارد از تقابل با دولت‌های بزرگ خودداری نباید کرد؛ باین‌حال، آرمان‌های ملیون را متذکر می‌شود و برای به دست آوردن آن‌ها تأکید وافر دارد: «در سیاست خارجی هم تکلیف دولت ایران این است که درصدد تأمین استقلال سیاسی و اقتصادی خود باشد. بدیهی است حفظ استقلال سیاسی مستلزم تجدیدنظر در عهدنامه‌جات و مقاولات و فسخ شرایط مضره آنها و تحصیل استقلال اقتصادی می‌باشد» (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۱۶۱-۱۶۳). در ضمیمه نامه مهم‌ترین درخواست‌های ایران را طرح می‌کند: «پذیرفته شدن نماینده دولت در کنفرانس صلح به دلیل خسارات وارد در جنگ، الغای عهدنامه‌ها و معاهدات که مخل تمامیت ارضی و استقلال ایران بوده، مطالبه خسارات وارد از طرف دولت‌های متحارب در جنگ، فسخ کاپیتولاسیون و اصلاح خطوط سرحدی» (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۱۷۰). بدین منظور، کمیسیون آمال ایران در وزارت خارجه تشکیل شد (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۱۶۸) و جلسات مشورتی خود را برگزار کرد. در این نشست‌ها تأکید شد که برای الغای قراردادهای و دعاوی برای تمامیت ارضی و استقلال ایران مطالبه جدی شود. بدین ترتیب از همان آغاز، بین شرایط داخلی کشور و خواست رئیس‌الوزرا و وزیران همراهش (نصرت‌الدوله فیروز و صارم‌الدوله) در دولت و انگلستان (مهم‌ترین قدرت ذی‌نفوذ در ایران) با آرمان‌های ملیون و هیئت ایرانی تعارض به وجود آمد. از نظر لرد کرزن، طرح موضوع تضمین استقلال ایران و تعیین مرزهای جدید توسط هیئت ایرانی به کشیده شدن کل قضایا به کنفرانس پاریس و مشارکت دیگر قدرت‌ها در تصمیم‌گیری می‌انجامید و این موضوع مغایر با سیاست عقد قرارداد دوجانبه با ایران بود (کاتوزیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۶). از این منظر، بسیاری برآن‌لند قرارداد ۱۹۱۹ و اقدامات

انگلستان برای امضای آن، یکی از علل ناکامی تلاش‌های ایرانیان برای ورود به کنفرانس صلح و شکست مأموریت هیئت بوده است (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۱؛ بیات، ۱۳۹۲، ص. ۳۹).

۳. شناخت سیاست جهانی

شواهد و مدارکی دلالت بر آن دارد که وزارت امور خارجه و برخی دولتمردان ایرانی به تحولات و جریان‌های سیاسی جهانی اشراف نداشته و با آرمان‌ها و خیالات خود، آن‌ها را تفسیر می‌کردند. نمونه بارز آن، گرایش ساکنان سرزمین‌های تاریخی ایران به کسب استقلال یا الحاق مجدد به ایران است. قفقاز، کردستان و آسیای میانه (ترکستان) از جمله آن‌ها بودند. در قفقاز و در میان اهالی نخجوان و برخی مناطق جمهوری تازه‌تأسیس آذربایجان گرایش به ایران دیده می‌شد؛ ولی گویا عراق و بزرگ‌نمایی بسیاری وجود داشته است. سرکنسولگری ایران در تفلیس به وزارت خارجه در ۱۶ جمادی‌الاول ۱۳۳۷ می‌نویسد: «بعد از تشکیل دولت‌های آذربایجان، ارمنستان و گرجستان، در قفقاز بعضی از نقاط مجاور حدود غربی آذربایجان ایران از قبیل نخجوان، اردوباد و شاه تختی و محال زنگه‌زور و شرور جلفای روس و غیره به علت عدم رابطه با حکومت آذربایجان قفقاز و تنفری که از ارامنه دارند... و به مناسبت این که اهالی نقاط مزبور در حقیقت ایرانی و دارای خون و تعصب ایرانی هستند، علناً تمایل خود را به دولت ایران اظهار و حاضر شدند که این نقاط را به خاک ایران الحاق نموده و رسماً در تحت تابعیت دولت ایران درآیند» (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۲۲۵). این درحالی است که واقعیت‌های سیاسی و اجتماعی به‌طور کلی آن را تائید نمی‌کنند. گزارش‌هایی که از نمایندگان وزارت خارجه کشور از قفقاز و باکو آمده،

به‌صراحت تمایل آذربایجان، ارمنستان و گرجستان به استقلال و تشکیل کشور مستقل را بیان می‌کنند و حتی گریش برخی افراد بلنفوذ آذری به امپراتوری عثمانی را مطرح می‌کنند (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۱۹۵). میرزا محمد خان فهیمی عهده‌دار کنسولگری نخجوان در سال ۱۳۰۰، گزارش کرده بود که پاره‌ای مذاکرات درباره درخواست اهالی آن به ایران را شنیده، ولی در دفتر کنسولگری و در دوسیه این موضوع جز یکی دو عریضه چیز خاصی ملاحظه نکرده است (بیات، ۱۳۸۸، ص. ۴۲۸). درباره گرایش مردم ارمنستان و گرجستان نیز گزارش خاصی وجود ندارد.

۴. خوش‌بینی به نهادها و قدرت‌های نوظهور

در این سال‌های سخت و پرفشار که استقلال و تمامیت ارضی کشور با تهدید مواجه بود، ایرانیان برای رفع تحمیلات و به دست آوردن آمال به هر دستاویزی چنگ می‌زدند. انقلاب کمونیستی شوروی، نمونه، چنین خوش‌بینی و خوش‌خیالی است. در این باره در روزنامه ایران آمده: «گمان نداریم، امروزه زمامداران دولت روسیه یا صاحب‌نظران دیگر که علاقه آن‌ها با عدالت و انصاف و طرفداری مظلومان روشن است، بتوانند در این قبیل حقوق مسلم‌ه واضحه و اجحافات بین و آشکاری که قدرت سرپنجه زورآور تزاری بر ما روا داشته، تأمل و نگرانی به خرج داده و دولت ایران را از اثبات حقوق رعایای خود بازدارند» (روزنامه ایران، ۱۳۳۷، ش. ۱/۳۸۴). بسیاری از مشروطه‌خواهان با امید و اشتیاق به انقلاب کمونیستی می‌نگریستند و دولت موقت آن را به‌دلیل محکوم کردن سیاست خارجی تزاری می‌ستودند؛ بنابراین، انقلاب بلشویکی هم ملی‌گرایی ایرانی را تشدید می‌کرد و هم اینکه به ملی‌گرایان ایرانی جسارت طرح مطالبات مرزی و سرزمینی و گرفتن

خسارات را می‌داد. چنین می‌نماید اقدام و تبلیغات دولت بلشویکی در لغو قراردادها و امتیازات دولت تزاری بر طرح مطالبات ایرانی نیز مؤثر بوده و برای برخی از ایرانیان چنین می‌نمود که بقیه مطالبات و امتیازات را نیز می‌توان بدین‌گونه به دست آورد؛ بنابراین، وعده عقب‌نشینی نیروهای روسی از کشور، فسخ قراردادهای ۱۹۰۷ و ۱۹۱۵ و لغو همه قراردادهای ظالمانه تزاری، روحیه ملیون ایرانی را تقویت و به آن‌ها شجاعت طرح مطالبات بعدی را عطا کرد (رمضانی، ۱۴۰۰، ص. ۲۰۰). این درحالی است که تنها با گذشت چند سال، دولت جدید ماهیت خود را نشان داد. سیاست سنتی روسیه عمدتاً به‌شکل تجاوز آشکار، نفوذ اقتصادی و نادیده گرفتن قلمروهای مرزی خود را نشان می‌داد؛ اما از این به بعد، سلاح لیدئولوژی و تبلیغات کمونیستی نیز به مؤلفه‌های پیشین افزوده شد (رمضانی، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۴).

خوش‌بینی به آمریکا نیز کمابیش وجود داشت. در عرصه بین‌الملل پس از جنگ، ایالات متحده آمریکا به‌عنوان مدافع اصل خودمختاری و تعیین سرنوشت ملت‌ها ظاهر شد. به‌طوری که توماس وودرو ویلسون را ناجی ملت‌ها نامیدند. ملی‌گرایان قدیمی ایرانی، آمریکا را نیروی سوم در بازسازی هالی کشور می‌دانستند. ایرانیان با مورگان شوستر ایدئالیست، کار کرده بودند و اکنون تصور بر این بود که آمریکا حامی مطالبات ایرانیان خواهد بود (رمضانی، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۴). با یاری علیقلی خان نبیل‌الدوله، کاردار یا شارژ دافر (Chargé d'affaires) ایران در آمریکا که به پاریس آمده بود، هیئت ایرانی میهمانی بزرگی ترتیب داده و وزیر امور خارجه و مقامات آمریکایی در فرانسه را دعوت کرد. وزیر خارجه آمریکا نطق بسیار خوبی کرد و وعده صریح همراهی رئیس‌جمهور آمریکا را داد و همه آمریکایی‌ها قول همکاری دادند

(فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۶۵/۱). ویلسون که همواره ابراز محبت و «ایران‌دوستی» می‌نمود و در بیان حقوق مختلف این کشور نهایت سعی را می‌کرد؛ اما زمانی که با لرد آرتور جیمز بالفور و دیوید لوید جرج مواجه شد، ترجیح داد وارد تنش نشود. گذشت زمان نیز نشان داد که آمریکا دست فرانسه و انگلیس را در تحمیل شرایطشان به کنفرانس باز گذاشت. نمونه بارز آن، در هم شکستن آلمان نه‌چندان باخته و تحمیل غرامت سنگین به‌نفع این دو کشور بدهکار به آمریکا بود (Sharp, 2014).

خوش‌بینی ناواقع‌گرایانه دربارهٔ نهاد مجمع ملل نیز وجود داشته است. فروغی می‌نویسد: «الآن جنگ تمام شده و دوره عدالت و انسانیت در تاریخ سیاست شروع شد» (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۴۳/۲). در جای دیگری تأکید دارد که «درحالی‌که اروپا و آسیا و آفریقا به‌هم‌ریخته و مغشوش است و روسیه دچار فروپاشی شده، در این میانه امید بزرگ به مجمع ملل است، اگر این اساس حقیقتاً درست شد می‌توان امیدوار بود که بنای کار دنیا فی‌الجمله بر شالوده صحت و حقیقت و عدل و حقانیت گذاشته می‌شود» (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۷۲/۱)؛ اما گویا این خوش‌خیالی چندان به طول نینجامید. در روزهای پایانی کنفرانس، فروغی ناامیدانه می‌نویسد: «کنفرانس صلح از بدو انعقاد آن عناوین قشنگ حق و عدالت و مساوات و انصاف را کنار گذاشته، دول کوچک را عقب زده، دول معظمه انگلیس و فرانسه و آمریکا کارها را به دست خود گرفته و هر طور خواستند موافق مصلحت و هوسناکی خود ترتیباتی دادند» (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۶۹/۱).

۴. تأثیرات ملی‌گرایی (ناسیونالیسم)

ایران در درازای تاریخ در بسیاری از دوره‌های تاریخی بازیگر سیاسی بزرگی بوده و در شمایل امپراتوری

تداوم حیات داشته است. این ذهنیت همواره در نهاد و ضمیر خودآگاه و ناخودآگاه انسان ایرانی تداوم و اثرگذاری داشته است. از عصر صفوی تا به امروز، انسان ایرانی به گذشتهٔ باشکوه ایران (ملک موروئی) استناد جسته و دولتمردان صفوی و قاجار مشروعیت‌بخشی برای احیای مرزهای خود، مطابق با مرزهای دوران ساسانی را بر این مبنا انجام می‌دادند. اقدام نادرشاه افشار در گسترش مرزهای ایران و جنگ‌های آقامحمد خان و فتحعلی شاه در راستای احیای مرزها را در این راستا می‌توان برشمرد. تأثیر گذشتهٔ تاریخی بر اندیشه و کنش حکومتگران، نه‌تنها ویژگی اصلی سیاستمداران سستی، بلکه ویژگی سیاستمداران مشروطه به بعد نیز بود. در دوران جدید و با شعله‌ور شدن آتش ملی‌گرایی ایرانی، نگاه باستان‌گرایانه، الحاق‌گرایانه و اندیشهٔ احیای امپراتوری بار دیگر در شکل و قالب‌های ملی و مذهبی خودنمایی کرد. ملی‌گرایی ایرانی عنصر تأثیرگذار بسیار مهمی در برنامه‌ها و تعامل محیط بیرونی و درونی ایرانی در سیاست خارجی ایرانیان از مشروطه تا به امروز بوده است. جنگ جهانی، ملی‌گرایی ایرانی را دچار دگرگونی عمده کرد. به‌طور کلی جنگ جهانی اول، ملی‌گرایی ایرانی را آتشین و آرمان‌های آن را بلندپروازانه‌تر ترسیم کرد و فراگیری و پیچیدگی آن بیشتر شد (رمضانی، ۱۴۰۰، ص. ۱۷۱). از نظر کاتوزیان و رمضانی خواسته‌های ایران در پاریس، به‌ویژه بازپس‌گیری سرزمین‌های جداشده توسط روس و عثمانی به‌شدت تحت‌تأثیر امواج خیزندهٔ ملی‌گرایی در ایران بود (کاتوزیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۶؛ رمضانی، ۱۴۰۰، ص. ۳۵۷). مطلع کلام و نوشته‌های نمایندگان هیئت ایرانی که می‌خواستند از ایران صحبت کنند از تاریخ و عظمت امپراتوری‌های باستانی آن آغاز می‌شد. اینکه از زمان سیروس و

داریوش از جیحون تا فرات متعلق به ایران بوده و این بیگانگان بودند که باعث فروپاشی آن شده و سرزمین‌های ایرانی را از آن جدا کرده‌اند، مضمونی پرتکرار است (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۳۲/۲).

۵. مطالبات ارضی و مرزی

در بین درخواست‌ها و مطالبات لایحه تدوین‌شده هیئت ایرانی از کنفرانس صلح شاید مهم‌ترین و البته جنجالی‌ترین بند لایحه، استرداد سرزمینی و تغییر مرزها بوده است. به نظر نگارندگان نوشتار حاضر، این بند ملاک و معیار مهمی در سنجش واقع‌گرایی و آرمان‌گرایی هیئت ایرانی است. بررسی‌های اولیه لایحه مطالبات، در کمیسیون آمال در وزارت خارجه پیش از اعزام هیئت صورت گرفته بود؛ با این حال، تصمیم نهایی در پاریس گرفته شد. از آغاز، یکی از ایرادهای این لایحه، ناهماهنگی و اتفاق‌نظر نداشتن هیئت با دولت و شخص رئیس‌الوزرا بوده است. در نشست هفتم کمیسیون آمال سه نقشه حداکثر، متوسط و حداقل از سرحدات تدوین شد: حداکثر در شمال غرب مرزها قبل از گلستان، در شرق رود جیحون و در غرب اماکن مشرفه بین‌النهرین و سرزمین‌های این طرف دجله و البته شامل مناطق کردنشین بین‌النهرین هم می‌شد (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۲۳۲). این رویکرد از آنجا ناشی می‌شد که کردها را از تبار ایرانی می‌دانستند؛ بدین سبب لازم بود تا نماینده‌ای به موصل رفته و آن‌ها را به‌سوی ایران متمایل سازد (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۲۴۹-۲۵۰). این درحالی است که این دوره گرایش‌های ملی و استقلال‌خواهی کردها شدت یافته بود و به‌جز مذاکره‌ای مختصر با شیخ محمود، نشانه دیگری از گرایش کردهای بین‌النهرین به ایران در دست نیست.

حد متوسط، سرحدات قبل از ترکمانچای در

شمال شرق رود مرغاب و حداقل در صورتی که تقاضاهای دو درخواست قبلی پذیرفته نشود، سرحد ایران از خط ارس تا محل ملتقای آن با رود کر و از آنجا تا دهانه رود یادشده در دریای خزر را شامل می‌شد. در شمال شرق نیز رود تجن مرز ایران را شکل می‌داد (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۱۸۴-۱۸۶). از دلایل مطرح در سرحدات حداکثری را این دانسته‌اند که «ایران از ممالکی است که سرحد طبیعی دارد» این سرحدات طبیعی شامل سرزمین‌های بین رود جیحون و جبال قفقاز و رودهای دجله و فرات و خلیج فارس بوده است (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۲۶۸). از دیگر دلایل و مبانی این درخواست‌ها تصرفات سابقه، منافع نظامی و جغرافیایی، ملاحظات عشیرتی و گرایش‌های اهالی این سرزمین‌ها ذکر شد (آمال ایرانیان، ۱۳۹۲، ص. ۱۸۰).

خود هیئت نیز درخصوص واقع‌گرایانه بودن درخواست‌های خود در شک و تردید بودند. فروغی در باب درخواست تعیین سرحدات بدون ذکر جزئیات و علل تصویب تقاضای حداکثری می‌نویسد: «صبح [در پاریس] در باب لایحه سرحدات مذاکره کردیم. این مسئله خیلی مشکل و تعیین حدودی که ما باید مطالعه کنیم صعب است و مقدمات صحیح در دست نداریم. تقاضای زیاد را هم می‌ترسیم اسباب مشوّب شدن اذهان شود، مع‌ذلک بالاخره رأی ما بر این شد حداکثر را بخواهیم» (فروغی، ۱۳۹۴، ص. ۶۱).

این طرح حداکثری دعاوی ارضی که جامعه جهانی آن را مربوط به گذشته‌های دور می‌دانست، باوجود برخی شواهد و حقانیت تاریخی، بخش فراوانی از آن غیرمعقول می‌نمود و در نهایت نیز به ضرر ایران تمام شد. هیئت اعزامی بی‌توجه به موقعیت خود و شرایط جامعه جهانی و بی‌آنکه زمینه مساعد باشد، گمان می‌کرد هر قدر مطالبه بیشتری داشته باشد،

مفیدتر است (وفایی و فیروزبخش، ۱۳۹۴، ص. سی). فروغی که از ابتدا مخالف مطرح کردن این حد از دعاوی ارضی بود (فروغی، ۱۳۹۴، ص. ۶۸)، در نامه‌ای به برخی از دوستانش می‌نویسد: «در باب دعاوی ارضی پرده‌پوشی نمی‌کنم که این ادعای زیادی بود که ما کردیم. این شکل هم که کردیم مبالغه‌آمیز بود. مخصوصاً نقشه هم که کشیدیم مزخرف بود» (فروغی، ۱۳۹۴، ص. ۴۶۸). مسیو پرنی فرانسوی که مشاور حقوقی هیئت بود از نظر فروغی لایحه دعاوی ارضی را ضایع کرد؛ زیرا «خیلی به‌طور بی‌بصیرتی در این باب کار می‌کند و حرف حسابی به خرجش نمی‌رود» (فروغی، ۱۳۹۴، ص. ۷۱). «در سرحدات غربی و شمال غربی به عقیده من زیاده‌روی می‌شود. ممکن است ما را پرمدا قلم دهد. خاصه این که در شمال شرقی تا جیحون ادعا می‌کنیم» (فروغی، ۱۳۹۴، ص. ۶۱).

باوجود اینکه در مطالبات ارضی و مرزی ایرانیان، استثنایی بزرگ و شگفت وجود داشت و آن مرزهای شرقی و مناطق آن زمان افغانستان و به‌ویژه هرات بود، شاید مخالفت سرسخت انگلیسی‌ها با هیئت ایرانی و به‌ویژه با مطالبات ارضی و مرزی به دلیل مرزهای شرقی کشور باشد که هم از دست دادن آن به گذشته نزدیک‌تری برمی‌گشت و هم اینکه شواهد تاریخی معتبرتری برای تعلق این سرزمین‌ها به ایران وجود داشت و مهم‌تر اینکه برای انگلستان این موضوع بسیار مهم و حیاتی بود. فروغی می‌نویسد: «علایی [میرزا حسین خان علاء] به‌هیچ‌وجه دیپلماسی ندارد. اصرار دارد که خساراتی که انگلیس‌ها [در خلال جنگ] به بار آوردند [را] باید بنویسیم. من تشریح کردم که فعلاً ما باید رعایت انگلیسی‌ها را بکنیم تا در کنفرانس قبول بشویم» (فروغی، ۱۳۹۴، ص. ۵۳). انگلستان که مخالف سرسخت حضور ایران

در کنفرانس بود مطالبات سرزمینی ایران را به سخره گرفت. روزنامه‌تایمز در مقاله‌اش از ایران بدگفت و تقاضاهای ایران را سفیهانه دانست (فروغی، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۶). لرد کرزن حتی ادعای تعدیل‌شده ارضی ایران را جزو مسائل باستانی تاریخ خواند و گفت: «این کشور کوچک‌ترین نقشی در جنگ ایفا نکرده و می‌خواهد مرزهای خود را از چهارسو گسترش دهد» (اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا، ۱۳۶۸، ج. ۲۴۵/۱).

۶. نبود توازن بین اهداف و ابزار

سیاست خارجی، میدان تعامل پویای سه‌جانبه برنامه‌ها و شرایط و امکانات داخلی و محیط بیرونی است. شرایط داخلی در این سال‌ها به‌گونه‌ای بود که دولت به لحاظ مالی ورشکسته بود. بسیاری از خاندان‌ها، سران عشایر، افراد صاحب نفوذ و خود احمد شاه نیز جزو حقوق‌بگیران انگلستان بودند. دولت ایران و حتی لشکر قزاق هم از لحاظ بودجه و حقوق پرداختی افسران به انگلستان وابسته بودند (غنی، ۱۳۷۷، ص. ۴۱، ۴۴). در سال‌های پس از مشروطه امنیت بسیار شکننده بود و مردم از شاه و حکام ولایات و حکمرانان تعیین‌شده اطاعت نسبی می‌کردند. دولت مرکزی تلاش می‌کرد هرازگاهی به‌طور ضربتی با اعزام نیروی نظامی به مناطق پرآشوب، اقدام به سرکوب شورشیان و راهزنان کند؛ اما با کاهش قدرت دولت و ناتوانی و ناکارآمدی نهادهای جدید، کشور دچار بی‌نظمی و آشفتگی و خشونت بسیار شد؛ وضعیتی که از ویژگی‌های مهم این دوره محسوب می‌شد (اوکانر، ۱۳۷۶، ص. ۳۸، ۳۹). از لحاظ توانایی و کارایی تشکیلات دیپلماتیک ایران، ساختار اداری موجود مانع از کارکردی مؤثر در سیاست خارجی بود. وجود دولت‌های ناپایدار و بی‌ثبات، وضعیت فوق‌العاده نابسامان کشور در دوران پس از جنگ،

دارد که باید به صورت منطقی و منصفانه بدان‌ها نگرینست و در طرف دیگر آرمان‌هایی که در درخواست‌ها و کنشگری هیئت متبلور شد.

واقعیت این است که هیئت دستاوردهایی در کوتاه‌مدت و میان‌مدت داشت. اولین آن‌ها ورود به جامعه ملل است. در نظر فروغی هم، از دستاوردها و پیامدهای وجودی هیئت عضویت ایران در مجمع ملل بدون کشمکش است (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۱، ۶۳/۱). درست است که زیاده‌خواهی‌های قدرت‌ها، از جمله انگلیس و فرانسه باعث ناکارآمدی آن و عدم ورود بازنده‌های جنگ به مجمع ملل، باعث بسته شدن باب گفتگو و در نتیجه ناتوانی در جلوگیری از فاجعه بزرگی، مانند جنگ دوم جهانی شد؛ با وجود این، همین ساختار باعث به رسمیت شناخته شدن استقلال و حاکمیت ملی ایران شد. به رسمیت شناخته شدن دولت ایران به عنوان یک طرف گفتگو، و حتی ریاست شخصی از ایران در ریاست شورای جامعه ملل در سال‌های پس از آن، از دستاوردهای حضور هیئت ایرانی در کنفرانس صلح بود.

دست‌آورد دیگر حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور بود. اغراق نیست اگر گفته شود که تلاش برای پاسداری از استقلال و یکپارچگی سرزمینی ایران یکی از محورهای اساسی کنشگری سیاست خارجی دولتمردان ایرانی در دوران جدید و از جمله در این برهه مهم تاریخی بوده است. هرچند در همان مقطع، قرارداد ۱۹۱۹ استقلال سیاسی و اقتصادی ایران را به شدت تهدید می‌کرد. یکی از مهم‌ترین اهداف دولت از اعزام وزیر خارجه و هیئت همراه به مقصد پاریس، پذیرش ایران به عنوان طرف رسمی مذاکرات و در نتیجه، رسمیت دادن به استقلال سیاسی دولت و کشور ایران بوده است. از همان لحظه ورود هیئت به پاریس، آن‌ها شروع به برقراری تماس‌های سیاسی و

شورش‌های گسترده ایلی و عشایری، ضعف دولت مرکزی و نیروهای نظامی، همه و همه باعث ناتوانی و ناکارآمدی دولت و به تبع آن وزارت خارجه بود (بیات، ۱۳۸۸، ص. ۴۲۶-۴۲۷).

ورشکستگی مالی دولت، جزیره‌ای بودن ساختار سیاسی و تصمیم‌سازی، و اختلاف میان شاه و رئیس‌الوزرا، قدرت مانور و کارآمدی هیئت را به شدت محدود می‌کرد. فروغی از وضعیت وزارت امور خارجه گله می‌کند: «آنچه در این مدت اقامت در خارجه استنباط کردم وزارت امور خارجه ما از حیث اداری وجود خارجی ندارد» (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۲، ۴۸/۲). گزارش‌های فروغی در این باره ابعاد این موضع را آشکار می‌کند. «هر چه خواستیم با انگلیس‌ها مذاکره کنیم گفتند ما با دولت ایران در تهران مشغول مذاکره هستیم و عن قریب نتیجه حاصل می‌شود.» (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۱، ۶۵/۱). این در حالی است که تهران هیئت را بی اطلاع از مذاکرات گذاشته و «الآن که قریب ۵ ماه است در پاریس هستیم به کلی از اوضاع مملکت و پلتیک دولت و مذاکراتش با انگلیس بی اطلاعیم و یک کلمه دستورالعمل و ارائه طریق نه صریحاً نه تلویحاً نه کتباً نه تلگرافاً و نه مستقیماً نه به واسطه به ما نرسیده است. حتی جواب تلگراف‌های ما به سکوت است و حتی دو ماه است پولی نرسیده و نسیه می‌خوریم» (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۱، ۶۶/۱).

۷. ارزیابی کنشگری هیئت

با مراجعه به اسناد و خاطرات و منابع چنین می‌نماید که کنشگری هیئت در مرز باریکی از واقع‌گرایی و آرمان‌گرایی قرار دارد و دستاوردهای هیئت را نمی‌توان به شکست یا موفقیت مطلق کاهش داد و کارنامه هیئت را به همان کنفرانس پاریس فروکاست. از این منظر در یک طرف دستاوردهای هیئت قرار

اجتماعی و انجام دیدارهای دیپلماتیک رسمی و غیررسمی کردند. یکی از اهداف این حجم بسیار زیاد دیدارها و مهمانی‌های شام و حضور در برخی جلسات مانند پیش‌جلسه جامعه ملل یا حتی تشکیل جلسه در «کمیته ملی و تحقیقات اجتماعی و سیاسی فرانسه» با حضور پررنگ هیئت ایرانی و چاپ مقالات متعدد در روزنامه‌های پاریس و لندن و حتی آمریکا، ابراز وجود سیاسی و واداشتن دیگران به شناسایی دولت مستقل ایران بود. سؤال اینجاست که اگر ایران در کنفرانس صلح و رایزنی‌های گوناگون دیپلماتیک شرکت نمی‌جست، آیا پس از اعلام رسمی قرارداد ۱۹۱۹، دیگر قدرت‌ها - به‌ویژه فرانسه، آمریکا و شوروی - همچنان بر استقلال ایران تصریح و تأکید می‌کردند؟ آیا اگر هیئت ایرانی در پاریس با وزیر خارجه آمریکا تماس برقرار نمی‌کرد و وی را درخصوص سرنوشت و شرایط کشور ایران متوجه نمی‌ساخت، این کشور بیانیه‌ای به این تندی در محکومیت قرارداد ۱۹۱۹ صادر می‌کرد؟ که «... لکن اکنون معاهده‌ی جدید معلوم می‌دارد که به چه علت آمریکایی‌ها قادر نبودند که سخنان نمایندگان ایران را به اصغاء برسانند و نیز معلوم می‌گردد که دولت ایران در طهران با مساعی نمایندگان خود در پاریس مساعد تقویت کافی ننمود» (روزنامه رعد، ۱۳۳۷، ش. ۱۵/۱۲۹). براساس اسناد محرمانه انگلستان، آمریکا و فرانسه با قرارداد ۱۹۱۹ به‌صورت تلویحی و آشکار مخالفت کردند و کالدول (وزیرمختار ایالات متحده در ایران) با مخالفان قرارداد رایزنی‌هایی داشته است (اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا، ۱۳۶۸، ص. ۵۹). از دیدگاه دیپلماتیکی و فرهنگی تلاش اعضای هیئت این بود که از فرصت کنفرانس برای شناساندن ایران و پیشینه فرهنگی و تاریخی آن به جهانیان بهره گیرند. همچنین، از طریق حضور در ملاقات‌های رسمی، غیررسمی، دانشگاه‌ها، محافل و

رسانه‌ها این مهم انجام شد؛ زیرا «احساس بر این بود فرنگی‌ها از ایران بی‌خبرند بلکه غالباً متذکر وجود ایران و قوم ایرانی نیستند. جلب‌توجه ایران را کردیم و گمان می‌کنم مظهر و معرف بدی از ایران نبودیم» (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۶۳/۱).

از منظر استفاده از ظرفیت کنفرانس صلح در مذاکرات تهران، قراین نشان می‌دهد که وثوق‌الدوله در نظر داشته از شرایط کنفرانس پاریس در مذاکراتش با سرپرستی کاکس و لرد کرزن درباره قرارداد ۱۹۱۹ بهره‌برداری کند (غنی، ۱۳۷۷، ص. ۵۲). به‌طورکلی، رئیس‌الوزرا با هیئت و لایحه مطالبات آن اختلاف‌نظر داشته و با آن همراهی لازم را نکرد؛ اما اتهام وطن‌فروشی و خیانت در حفظ منافع ملی باید با تأمل بیشتری همراه باشد. به نظر می‌رسد که وثوق‌الدوله با در نظر گرفتن شرایط داخلی و ملاحظات جهانی، مانند تهدید بلشویسم و قدرت بلامنازع انگلیس در جهان جدید و البته برخی منافع و ملاحظات شخصی، سیاست حمایت انگلستان از کشور در قالب قرارداد ۱۹۱۹ را برگزید؛ باین‌حال، درخواست ورود هیئت به کنفرانس از ابعاد چندی خوش‌بینانه بود، هرچند تلاش هیئت در این زمینه شایان تحسین بود و چه‌بسا اگر مانع‌تراشی انگلستان نبود به ثمر نشستن تلاش ایران محتمل بود. در نگاهی کلی، بخش عمده‌ای از مطالبات ایران برحق بود؛ اما با توجه به توان و امکانات و شرایط کشور و قدرت‌های حاکم جهانی بلندپروازانه می‌نمود. ایرانیان گویا بیش از حد به کنفرانس صلح پاریس دل بسته بودند و به‌صورت آرمان‌گرایی آن را محل عادلانه احقاق حقوق ملت‌ها و رفع تحمیلات و قراردادهای ستمگرانه برمی‌شمردند؛ درحالی‌که باوجود شعارهای عدالت‌خواهانه در نهایت خواست کشورهای قدرتمند و پیروز به کرسی نشست و همین تحمیلات، خود

بذر کینه برای جنگ بعدی را کاشت. امید بستن به آمریکای نوظهور در چارچوب بیانیه ویلسون، باوجود برخی برخی وعده‌ها و دلگرمی‌ها، در تقابل با انگلستان چندان جنبه عملی نیافت و به مخالفت با قرارداد بسنده شد. خوش‌بینی به شوروی با شعارهای حمایت از مظلومان و رفع تحمیلات در قراردادهای تزاری، به قرارداد ۱۹۲۰ مودت منتهی شد و در ادامه همچنان شوروی در شمایل تهدیدگر استقلال و یکپارچگی سرزمینی ایران ظاهر شد، به‌ویژه درخصوص تجدیدنظر در مرزها و استرداد سرزمینی از روسیه و عثمانی و دیدگاه‌های الحاق‌گرایانه، درخواست ایران، مبتنی بر آرمان‌گرایی و ملی‌گرایی بلندپروازانه بود که در این سال‌ها و دهه‌های بعدی در اندیشه برخی دولتمردان و نخبگان سیاسی وجود داشت. همچنین، با در نظر گرفتن شرایط و توان داخلی، و با توجه به دولتی که از لحاظ مالی ورشکسته و در تأمین نظم و امنیت کشور ناتوان بود، این مطالبات واقع‌گرایانه نمی‌نمود. مطالبه خسارات و غرامت جنگ جهانی اول موضوعی بود که ایران خود را در آن برحق می‌دید و چه‌بسا با ورود به کنفرانس مطالبه ایران عملی می‌شد؛ ولی با توجه به ورود برخی گروه‌های ایرانی به جنگ و حضور انگلستان به‌عنوان یکی از دول درگیر جنگ در خاک ایران، این مطالبه نیز عملی نشد.

نتیجه‌گیری

بخش عمده پژوهش‌های انجام‌شده درباره کنشگری هیئت ایرانی در کنفرانس صلح پاریس، عملکرد هیئت ایرانی را در آن کنفرانس، شکست‌خورده ارزیابی کرده و از این رو، دستاورد چشمگیری برای آن متصور نشده است. ناکامی در راهیابی ایران به کنفرانس صلح پاریس و تحقق مطالبات ارضی و مرزی و نیز دریافت

غرامت از دولت‌های اشغالگر ایران در خلال جنگ جهانی اول، که دستیابی به آن‌ها از مهم‌ترین اهداف و مطالبات هیئت ایرانی به شمار می‌رفت، نقش بسزایی در شکل‌گیری این قضاوت‌ها و ارزیابی‌ها داشته است. این مقاله با بررسی شرایط سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران در سال‌های پس از جنگ جهانی اول و نیز تحلیل مطالبات و کنشگری‌های هیئت ایرانی در کنفرانس صلح پاریس، بر آن است که دستاوردها و ناکامی‌های هیئت را نباید در قالب دوگانه تقلیل‌گرایانه شکست و پیروزی تفسیر کرد. واقعیت آن است که کارنامه هیئت را می‌توان با توجه به تلفیق واقع‌گرایی و آرمان‌گرایی حاکم بر رویکرد آن و نیز در چارچوب نسبی بودن موفقیت و ناکامی ارزیابی کرد. هیئت ایرانی برای حضور در کنفرانس صلح پاریس با موانع و دشواری‌های فراوانی روبه‌رو بود و حتی دولت و شخص رئیس‌الوزرا نیز همکاری و تعامل لازم را با آن به عمل نیاوردند. باوجود خوش‌بینی و امید فراوانی که هیئت به قدرت‌ها و نهادهای بین‌المللی در نظم جهانی پس از جنگ داشت، در زمینه ورود به کنفرانس صلح، اعاده سرزمین‌های مورد مطالبه و دریافت غرامت موفقیتی به دست نیاورد؛ اما در عین حال دستاوردهایی نیز کسب کرد که پژوهشگران کمتر بدان توجه کرده‌اند. هیئت ایرانی در پاریس به کنشگری گسترده رسانه‌ای و دیپلماتیک مبادرت ورزید. در کانون توجه قرار گرفتن دولت ایران از سوی قدرت‌های بزرگ، به رسمیت شناخته شدن استقلال سیاسی ایران در میان کشورهای قدرتمند، عضویت در جامعه ملل، معرفی ایران به محافل سیاسی و علمی بین‌المللی و تأثیر این اقدامات بر روند مذاکرات قرارداد ۱۹۱۹ و در نهایت برانگیختن مخالفت‌ها علیه آن، از جمله موفقیت‌ها و دستاوردهای کنشگری هیئت ایرانی در کنفرانس صلح پاریس به شمار می‌آید.

منابع

- آمال ایرانیان؛ از کنفرانس صلح پاریس تا قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس (۱۳۹۲). (به کوشش کاوه بیات و رضا آذری شهرضایی). پردیس دانش.
- اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا (۱۳۶۸). (جواد شیخ‌الاسلامی، مترجم؛ ج. ۱). مؤسسه کیهان.
- اوکانر، فردریک (۱۳۷۶). *از مشروطه تا جنگ جهانی اول، خاطرات فردریک اوکانر کنسول انگلیس در فارس (حسن زنگنه، مترجم)*. شیراز.
- باست، اولیور (۱۳۸۵). *رفع ابهام: سیاست خارجی و ثوق‌الدوله در ۱۲۹۷-۹۸. در تجدد آمرانه: جامعه و دولت در عصر رضاشاه (۲۵۳-۲۸۲)*. ققنوس.
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۷). *تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، انقراض قاجاریه (ج. ۱)*. امیرکبیر بیات، کاوه (۱۳۸۸). *توفان بر فراز قفقاز، مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی*.
- بیات، کاوه (۱۳۹۲). *مقدمه آمال ایرانیان؛ از کنفرانس صلح پاریس تا قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس (به کوشش کاوه بیات و رضا آذری شهرضایی)*. پردیس دانش.
- ذوقی، ایرج (۱۳۵۴). *چگونگی شکست مأموریت نمایندگان ایران در کنفرانس صلح پاریس (ورسای ۱۹۱۹)*. مجله بررسی‌های تاریخی، (۶۰)، ۹۴-۶۵.
- <https://ensani.ir/fa/article/9125>
- رمضانی، روح‌الله (۱۴۰۰). *تاریخ سیاست خارجی ایران (روح‌الله اسلامی و زینب پزشکیان، مترجم)*. نی.
- شمیم، علی‌اصغر (۱۳۸۷). *ایران در دوره سلطنت and State in the Age of Reza Shah (253-282)*. Qoqnos. [In Persian]
- Bayat, K. (2009). *Storm over the Caucasus*. Markaz-e Asnad va Tarikh-e Diplomasi. [In Persian]
- Bayat, K. (2013). *Introduction to Amal-e Iranian; Az Konferans-e Solh-e Paris ta*
- قاجار. بهزاد.
- شیبانی وحیدالملک، عبدالحسین (۱۳۷۸). *خاطرات مهاجرت (به کوشش ایرج افشار و کاوه بیات)*. شیراز.
- غنی، سیروس (۱۳۷۷). *ایران؛ برآمدن رضاخان، برافتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها (حسن کامشاد، مترجم)*. نیلوفر.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۸۷). *مقالات فروغی (ج. ۱ و ۲)*. توس.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۹۴). *یادداشت‌های فروغی از کنفرانس صلح پاریس ۱۹۱۸-۱۹۲۰ (به کوشش محمد افشین وفایی و پژمان فیروزبخش)*. سخن.
- قزوینی، عارف (۱۳۱۴). *دیوان (به کوشش دینشاه ایرانی)*. بمبئی.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۸۹). *دولت و جامعه در ایران (حسن افشار، مترجم)*. مرکز.
- مجد، محمد قلی (۱۳۹۰). *انگلیس و اشغال ایران در جنگ جهانی اول (مصطفی امیری، مترجم)*. مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۷۴). *سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی*. البرز.
- وفایی، محمد افشین، و فیروزبخش، پژمان (۱۳۹۴). *مقدمه بر: یادداشت‌های فروغی از کنفرانس صلح پاریس ۱۹۱۸-۱۹۲۰ (به کوشش محمد افشین وفایی و پژمان فیروزبخش)*. سخن.
- روزنامه ایران (۱۵ جمادی‌الثانی ۱۳۳۵)؛ (۱۵ جمادی‌الاول ۱۳۳۷). ش. ۱/۳۸۴.
- روزنامه رعد (۱۳۳۷). ش. ۱۵/۱۲۹.
- References**
- Bahar, M. T. (2008). *Tarikh-e Mokhtasar-e Ahzab-e Siasi-ye Iran (Vol. 1)*. Amirkabir. [In Persian]
- Bassett, O. (2006). *Dispelling the ambiguity: The foreign policy of the Caliphate in 1297-98*. In *The revival of the Amraneh: Society*

- Gharardad-e 1919 Iran va Engelis* (With the efforts of K. Bayat & R. Azari Shahrzai). Pardis-e Danesh. [In Persian]
- Foroughi, M. A. (2008). *Collected Articles of Foroughi* (Vols. 1-2). Toos. [In Persian]
- Foroughi, M. A. (2015). *Foroughi's Notes from the Paris Peace Conference, 1918–1920* (With the efforts of K. Bayat & R. Azari Shahrzai). Sokhan. [In Persian]
- Ghani, C. (1998). *Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*. (H. Kamshad, Trans.). Niloufar. [In Persian]
- Houshang Mahdavi, A. (1995). *Siasat-e Khareji-ye Iran dar Doran-e Pahlavi*. Alborz. [In Persian]
- Iran Newspaper* (1919, February 16), No. 384/1; (1917, April 08). [In Persian]
- Iranian Aspirations: From the Paris Peace Conference to the Anglo-Persian Agreement of 1919*. (2013). (K. Bayat, & R. Azari Shahrezaei, Eds.). Pardis-e Danesh. [In Persian]
- Katouzian, H. (2010). *Dowlat va Jame'eh dar Iran* (H. Afshar, Trans.). Nashr-e Markaz. [In Persian]
- MacMillan, M. (2001). *Peacemakers: The Paris Peace Conference of 1919 and Its Attempt to End War*. John Murray.
- Majd, M. Q. (2011). *Engelis va Eshghal-e Iran dar Jang-e Jahani-ye Avval* (M. Amiri, Trans.). Moasseseh-ye Motale'at va Pazhouhesh-ha-ye Siasi. [In Persian]
- O'Connor, F. (1997). *From the Constitutional Revolution to the First World War, Memoirs of Frederick O'Connor, British Consul in Persia*. (H. Zanganeh, Trans). Shirazeh. [In Persian]
- Qazvini, A. (1935). *Divan-e Aref Qazvini* (D. Irani, Ed.). Mumbai. [In Persian]
- Raad Newspaper* (1919), 129/15. [In Persian]
- Ramazani, R. K. (2021). *Tarikh-e Siasat-e Khareji-ye Iran* (R. Eslami & Z. Pezeshkian, Trans.). Ney. [In Persian]
- Shamim, A. A. (2008). *Iran dar Doreh-ye Saltanat-e Qajar*. Behzad. [In Persian]
- Sharp, A. (2026, March 17). The Paris Peace Conference and its consequences. In U. Daniel, O. Janz, H. Jones, J. D. Keene, & A. Kramer (Eds.), *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin. <https://dx.doi.org/10.15463/ie1418.11655/1.2>
- Sheibani Vahid al-Molk, A. H. (1999). *Khaterat-e Mohajerat* (I. Afshar, & K. Bayat, Eds.). Shirazeh. [In Persian]
- Sheikholeslami, J. (Trans.) (1989). *British Foreign Office Confidential Documents*. Keyhan Institute. [In Persian]
- Temperley, H. W. V. (1924). *A History of the Peace Conference of Paris* (Vol. VI). Oxford University Press.
- Vafaei, M. A., & Firouzbakhsh, P. (2015). Introduction to *Yaddashtha-ye Foroughi az Konferans-e Solh-e Paris, 1918–1920* (With the efforts of M. A. Vafaei, & P. Firouzbakhsh). Sokhan. [In Persian]
- Zoughi, I. (1975). Chegounegi-ye Shekast-e Mamuriyat-e Namayandegan-e Iran dar Konferans-e Solh-e Paris (Versailles 1919). *Barrasiha-ye Tarikhi*, (60), 65–94. <https://ensani.ir/fa/article/9125> [In Persian]